



## UUDISEID VANA KIRJAKEELE UURIJATE TÖÖMILT

2010. aasta novembri keskel oli Tartu Ülikoolis kaks sisukat päeva täidetud vana kirjakeele teemaliste üritustega. 11. novembril tähistas oma 75. sünnipäeva TÜ kauaaegne õppejõud ja eesti kirjakeele sõnavara uurija emeriidotsent Valve-Liivi Kingisepp. Pidupäeva puhul esitleti värskelt trükist ilmunud raamatut „Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350”, mille koostajateks Valve-Liivi Kingisepp, Kristel Ress ja Kai Tafenau. See mahukas väljaanne on valminud kahes järgus. Gösekeni saksa-ladina-eesti sõnastiku töötlemine ning tänapäeva eesti keele märksõnade ja tähendustega varustamine on olnud V.-L. Kingisepa ja tema juhendatava doktorandi K. Ressi mitme aasta pikkuse töö tulemus. Hilisem tööjärg hõlmas Gösekeni keeleõpetuse uustrüki ja tõlke ettevalmistamist, millega on tegelnud Kai Tafenau. Valminud 768-leheküljeline raamat koondab endas XVII sajandi mahukaima keeleõpetuse kogu tema rikkuses.

Gösekeni sõnastiku uusväljaanne sisaldab umbes 10 000 märksõna, paljud neist mitmesõnalised. Eestikeelsete üksiksõnade arv on selles teoses niisiis veelgi suurem. Esindatud on igapäevase eluoluga seotud leksika (nt *külimit*, *maavanker* 'talupojavanker', *rangid*), loodussõnavara (nt *metsapuu*, *tork* 'toonekurg', *urmama* 'punguma'), inimese ja ta terviseiga seotud leksika (nt *kongnina*, *külmõbi* 'palavik'), ühiskonnaelu

sõnavara (nt *maasaks*, *paarirahvas* 'abielurahvas', *perevanem*), palju fraase (nt *mine hiire hinge ning kassi kaela peale*; *tema nahk võeti mõisas ära* 'ta sai mõisas peksta') jpm. See väljaanne võimaldab seni põhjalikemat sissevaadet XVII sajandi leksikasse.

Raamatu esitlemine V.-L. Kingisepa sünnipäeval oli sümboolne, sest idee koostada seda tüüpi sõnastik pärines just temalt ja kogenud sõnavarauurijana oli ta ka sisulise töö eestvedajaks. Õnnitluskoosviibimisel võtsid sõna Tõnu Seilenthal, Karl Pajusalu, Külli Habicht. V.-L. Kingisepp ise andis kohalolijatele humoorika ülevaate enda jõudmisest vana kirjakeele uurimise juurde ning Gösekeni kolmest tulemisest tema ellu.

12. novembril toimus TÜ nõukogu saalis traditsiooniline, seekord juba X vana kirjakeele päev, kus kohtusid Soome, Ungari, Rootsi ja Eesti vana kirjakeele uurijad. Päev oli sisutihe: kuulati 14 teadusettekannet ning arutleti ka edasise koostöö võimaluste üle. Ettekanded keskendusid nii üldisematele meetodilistele ja materjali spetsiifikaga seotud probleemidele kui ka oluliste perioodide ja üksikallikate keelele.

Pärast Karl Pajusalu avasõnu tutvustasid V.-L. Kingisepp ja K. Ress oma ühisettekandes eelmisel päeval esitletud teose, H. Gösekeni sõnaraamatu koostamise põhiprobleeme. Sõnaraamatu keelesuuna muutmisega kaasnes

hulgaliselt struktuurimuutusi ja hädavaajalikkude rekonstrueerimist. Mõõdapääsmatuks osutusid ka mõningad subjektiivsed tõlgendusotsustused, sest tegemist on arhailise materjaliga, mis ei pruugi tänapäeval esile tulla isegi murdeallikates. Koostajate põhieesmärgiks oli siiski sõnaraamatu materjali võimalikult täpne edasiandmine. Konkreetsete probleemidena tuli ettekandes juttu algsõnastiku märksõnapesade lahutamisest, tänapäevaste märksõnade leidmise paigutisest raskusest ning tähenduste seletamisest.

Raimo Raag (Uppsala Ülikool) tutvustas H. Gösekeni XVII sajandi eesti keele kasutusala kirjeldajana. See oli huvitav keelesotsioloogiline pilguheit XVII sajandil trükitud raamatute kasutajaskonnale. Gösekeni keeleõpetuse eessõnas on mainitud kolme põhilist gruppi, kellele eesti keele oskus eriti vajalik: vaimulikke, aadlikke ja linnakodanikke. Nimetatud on ka Tallinna rae ja gildide liikmete vajadust keelt õppida. Veel rõhutab Göseken, et eesti keelt tuleb õppida iseseisvalt ja tegeliku pruugi järgi, sest seda keelt ei õpetata kusagil. Ehkki Gösekeni keeleõpetuse sissejuhatuses puuduvad andmed tema kaasaja eesti keele kirjaliku kasutamise kohta, on seal mainitud ta auväärsete eelkäijate, eeskätt H. Stahli ja J. Gutsloffi töid ning 1656. aasta lauluraamatut. Gösekeni raamatu sissejuhatus eesmärgiks oli käsiraamatu ilmumist õigustada, oma toetajaid ja sõpru tänada ning kindlasti ka huvilisi lugejaid leida.

Kaisa Häkkinen (Turu Ülikool) pühendas oma faktirohke ettekande Stockholmis elanud ja tegutsenud vaimulike tähtsusele soome kirjakeele arenguloos. Stockholmis elas XVI sajandi 20. ja 30. aastatel palju soomlasi, kellele reformatsiooni tulemusena peeti soomekeelseid jumalateenistusi. Stockholmis rae vastav otsus pärineb 1529. aastast ning 1533. aastast haka-

ti Stockholmis pidama soomekeelseid jutlusi. Selle eelduseks oli aga kirjalike materjalide olemasolu juba enne praeguseks teada olevate esimeste soomekeelsete raamatute ilmumist. Ettekandes käsitleti nn Stockholmis tekste, mis ei ole küll täpselt dateeritud. Ettekandes oletati, et Stockholmis võis esimene soomekeelne jutlustaja olla Mathias Johannis Westh, kes on jätnud jälje soome kirjakeele ajalukku ka 1546. aastast pärineva nn Westhi koodeksiga. Niisiis jäi kõlama huvitav mõte, et soome kirjakeel on võinud sündida Stockholmis.

Kai Tafenau (Eesti Ajalooarhiiv ja TÜ) rääkis Heinrich Gösekeni sõnastiku koostamise põhimõtetest. 1660. aastal trükkis jõudnud sõnaraamatus, mis on põhijoontes tähestikulise ülesehitusega, võib näha jälgi ka esialgselt temaatilisest korrastusest. Esineja tutvustas sõnaraamatus olevaid mõisterühmi, mis hõlmavad näiteks kohtusõnavara, kaubandussõnavara ja vaimulikkude sõnavara. Avastuslik oli K. Tafenau järeldus, et Gösekeni kohati üllatavat märksõnavalikut võib selgitada Jan Amos Komenský XVII sajandil väga populaarse ladina keele õpiku „Janua linguarum reserata” eeskujuga.

Riitta Palkki (Soome Kodumaa Keelte Uurimiskeskus) tutvustas soome vana kirjakeele sõnaraamatu koostamise etappe alates 1896. aastal tekkinud ideest kuni tänapäevase süstemaatilise arvutipõhise sõnastikutööni. Selle mahuka ja suuri eeltöid nõudnud teose esimene osa (A–I) ilmus 1985. aastal, teine osa (J–K) 1994. aastal. Teine osa sisaldas esimesest tunduvalt rohkem materjali ja toetus juba tekstikorpustele. Kolmanda osa koostamisel tekkis aga probleeme arvutirakendustega, sest koostamise ajal on materjali hulk kuuekordistunud – see osa valmib 2011. aasta lõpuks. Kõik kolm osa tahtakse lähitulevikus ka võrgus kättesaadavaks teha. Kahjuks on aga selle kapi-

taalse ja väärtusliku sõnaraamatu koostamise edasine saatust (vahemik O–Õ) praegu ebamäärane.

Kaisa Lehtosalo (Turu Ülikool) tutvustas seal koostatavat Mikael Agricola teoste sõnaraamatut. Märksõnadeks on selles võetud kõik Agricola teostes esinenud sõnad, kaasa arvatud näiteks ladina tsitaatsõnad, sest põhieesmärgiks on Agricola tekstide mõistetavaks tegemine tänapäeva lugejale. Praegu ollakse koostamisel *k*-tähe juures. Tegemist on esimese täieliku ülevaatega soome kirjakeele isaks peetava Agricola leksikast. Huvitav on asjaolu, et umbes 60 % Agricola sõnavarast on kasutusel ka tänapäeva soome keeles. Ettekandes tutvustati sõnaraamatu koostamise põhimõtteid ja sõnaartikli ülesehitust ning puudutati mõningaid materjali koondamisel ja märgendamisel tekkinud tehnilisi probleeme.

Annika Kilgi (TLÜ) käsitles tähendusgrammatikalt vormigrammatikale üleminekut eesti keelekirjanduses alates Heinrich Stahlist ja Johannes Gutsloffist kuni XIX sajandi grammatikakirjeldajateni. Kui varasemates grammatikates ehitati paradigmad üles ladina keelest lähtudes semantilisel printsiibil, siis XIX sajandil hakati senisele kirjeldusviisile alternatiive otsima. Eesti keele sõnavormide varasemast täpsemat kirjeldamist võib näha alates Johann Hornungi grammatikast (1693). Noomeni morfoloogia kirjeldamisel võttis üleminek tunduvalt rohkem aega kui verbivormistiku puhul. Veel „Beiträge...” perioodil XIX sajandi alguskümnenditel toimus nn käände-arutelu ja morfeemide vähehaavaline käänetega vastavusse seadmine. Uutelt alustelt lähtuva grammatika koostamine ja vormikesksele lähenemisele üleminek ei olnud niisiis kiire ega ühemõtteline.

Aivar Põldvee (TLÜ ja EKI) keskendus oma intrigeeriva pealkirjaga ettekandes „Mis juhtus Puhja kiriklas?”

Andreas ja Adrian Virginiusele omistatavale Vana Testamendi käsikirjale, mille algversioon valmis ilmselt 1680. aastate lõpus Johann Hornungi kaasabil Puhja kirikumõisas. Käsikiri ise on säilinud tundmatu isiku ümberkirjutusena. Tähelepanuväärne on selle käsikirja uuenduslik, tänapäevase kirjaviisiga üllatavalt sarnane ortograafia, mis aga mingil põhjusel käibele ei läinud. Ettekandes esitati ka täpsustatud ülevaade XVII sajandi lõpukümnenditel kasutatud kirjaviiside kronoloogiast.

Tartu Ülikooli vana kirjakeele uurimisrühma liikmete Külli Habichti, Pille Penjami ja Külli Prillopi ühise teekanne puudutas eesti vana kirjakeele korpuse morfosüntaktilisel märgendamisel tekkinud sõnaliigimärgenduse probleeme. Korpusetekstide märgendamisel kasutatakse K. Prillopi loodud elektroonilist töövahendit VAKKER. Lähtutakse EKG-s eristatud 12 sõnaliigist, mida on täiendatud mõne vanade tekstide puhul otstarbekaks osutunud sõnaklassimärgendiga, nagu *artikkel*, *nimisõna* (nimi), *partitsiip*, *muutumatu täiendsõna*. Ettekandes toodi näiteid juhtumitest, mil sõnaliikide märgendamine on osutunud problemaatiliseks üksuse arhailisuse (k.a laenulisuse) või tänapäevasest erineva funktsiooni tõttu. Põhiprobleemid on seotud ühelt poolt eri määrsõnaliikide, teisalt kaasõnade ja määrsõnade eristamise ning ka leksikaliseerunud tegusõna- ja nimisõnavormidega, millest on kujunenud uusi määrsõnu.

Tanja Vaittinen (Turu Ülikool) analüüsis soome vana kirjakeele naissugu tähistavaid tuletisi ja liitsõnu, nt *naiskuningas*, *sotanainen* 'naissõdalane', *kuningatar*, *ruotsikko* 'rootslanna'. Selle huvitava ettekande materjal hõlmas nii tekstides kui ka sõnaraamatutes kasutusel olnud naissoosõnu 1540. aastatest kuni XIX sajandi lõpuni. Ettekandest selgus, et sageli on sõnaraama-

tutes sisalduvad naissoosõnad loodud võõrkeelsete naissoosõnade vasteteks.

Kristiina Ross (EKI) analüüsis Kambja pastori Heinrich Andreas Erxlebeni 1796. aastal väljaantud lõuna-eestikeelset Vana Testamendi lühendatud väljaannet, millel on ootamatuid kokkupuutepunkte Andreas ja Adrian Virginiusele omistatava põhjaeestikeelse Vana Testamendi käsikirjalise tõlkega. Peale Virginiuste tõlke mõju võib Erxlebeni väljaandest leida aga ka seoseid 1739. aastal ilmunud põhjaeestikeelse täispiibliga, Lutheri saksakeelse tõlke ja heebreakeelse algtekstiga. Ehkki terviklik lõunaeestikeelne Vana Testament kunagi trükki ei jõudnud, võib Erxlebeni väljaande põhjal oletada lõunaeestikeelse Vana Testamendi diskursuse olemasolu XVIII sajandil.

Péter Pomozi (Budapesti Loránd Eötvösi Ülikool) tutvustas põhjalikult lõunaeesti vana kirjakeele omapärase mälestise, katoliikliku käsiraamatu „Agenda Parva Brunsbergae” kultuuriloolist tausta ning otsis põhjendusi selle allika silmapaistvalt heaks hinnatud ortograafia ja rahvapärastelt elavale keelele. See 1622. aastal ilmunud ladinapärasest kirjaväsi kasutatav raamat lähtus Tartu jesuiitide kolleegiumis kujundatud tõlkimistraditsioonist. Ettekan-des tutvustati kolleegiumi rajajaks olnud Poola kuninga ja Liivimaa suurvürsti István Báthory teeneid haritud humanistina, kelle kultuuripoliitika toetas haridust ja tõlketegevust ka kunagisel Liivimaal.

Elina Palola (Oulu Ülikool) andis põhjaliku ülevaate oma soome rahvalaulukeele *k*-lõpulisest vorme käsitleva väitekirja põhitulemustest. Materjali allikaks olid Christfrid Gananderi „Mythologia Fennica” sisalduvad rahvalaulutekstid ja ka Gananderi sõnaraamat. Analüüsi aluseks oli võrdlus muude talletatud rahvalaulutekstidega. Selgus, et Ganander kasutas sõnalõpulist *k*-d sagedamini kui ta kaasaeg-

sed, kuigi selle morfeemi kasutamine ei olnud täiesti süstemaatiline. Ebaootuspäraseid näiteid selgitas E. Palola asjaoluga, et Ganander võis ühest rahvalaulust kasutada erinevaid kirjanepäraseid ning toetuda ka enese kogutud materjalile, mis ei ole teistesse kogudesse jõudnud. Seda ilmestavad näiteks haruldased latiiivi *k*-d sisaldavad adverbid *muunnak* 'mujale' ja *kunnak* 'kuhu'. E. Palola jõudis üldistuseni, et Gananderi talletatud rahvaluulekeel on mõjutanud ka sõnaraamatute ja grammatikate soome keele kirjeldust.

Peeter Roosimaa (TÜ) käsitles Mt 10,38 ja Lk 14,27 küsitavat tõlget. Kui saksa, inglise, vene ja soome keelde on Lk 14,27 tõlgitud: „Ja kes ei kannu oma risti ja tuleb minu järel, see ei või olla minu jünger,” siis eestikeelses tõlkes on üks eitus rohkem: „Kes ei kannu oma risti ega käi minu järel, see ei või olla minu jünger.” Selgub, et selline küsitav tõlgendus esineb juba esimeses trükki jõudnud eestikeelses Uue Testamendi tõlkes, 1686. aastal ilmunud Wastses Testamendis. Kuigi sellist tõlgendust ei toeta ei Lutheri tõlge ega ka kreeka-keelne algtekst, võeti see küsitav tõlge Pilitveres üle ka põhjaeestikeelses Uude Testamendi.

Vana kirjakeele päevad, mis paari-kolme aasta tagant toovad kokku uurijad Eestist, Soomest, Ungarist ja mujalt, on nüüdseks saanud meeldivaks traditsiooniks. 2010. aasta vana kirjakeele päeva puhul rõõmustas peale osalejate elava huvi ka ürituse geograafilise haarde laienemine (esmakordselt osales Raimo Raag) ja interdistsiplinaarsuse lisandumine, sest esinejate hulgas olid ka ajaloolane Aivar Põldvee ja usuteadlane Peeter Roosimaa. Traditsioon ei katke, sest järgmine vana kirjakeele päev on Turu Ülikooli kolleegidel juba kavandamisel.

KÜLLI HABICHT,  
KAI TAFENAU